

A társadalom gyarmatosítása és az „állam magánosítása”

Nagy Ágnes: Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és mindennapi érdekvédelem a fővárosban, 1945–1953. Korall, Budapest, 2013. 422 oldal

Nagy Ágnes szándéka szerint az 1945 és 1953 közötti „politikai és társadalmi berendezkedés magyarázatát [...] a lakásügyek vizsgálatán keresztül” szeretné megalkotni, arra a „feltevésre” alapozva, hogy a „hétköznapi emberek és a közhatalmat képviselő intézmények [...] dialógusának megfigyelésén keresztül [...] tetten lehet érni a háború utáni politikai és társadalmi berendezkedés mindennapi alakulásának folyamatát.” (27. old.) Bár gyakori a történetírásban valami egészen egy részlegesen keresztüli megközelítése, kérdés, lehet-e a háború utáni lakásügy vizsgálatán „keresztül” valami egyebet, mint a lakásügyet, ráadásul az egész korszak „politikai és társadalmi berendezkedését” vizsgálni, sőt magyarázni úgy, hogy közben ne hagyjuk el a források kritikus elemzésének zónáját, s ne lépünk át egy általánosító, metaforákkal élő történeti beszédmódba. Ez utóbbi egyébként nyilvánvalóan idegen lenne Nagy Ágnestől.

A korszak „társadalmi és politikai berendezkedésének” megközelítése a lakásügyön „keresztül” – az eredmények általánosíthatóságának feltételezésén túl – arra a másik premisszára épül, hogy a lakásügyi hatóságok és az állampolgárok interakcióiban a „politikumnak” egy eddig Magyarországon a történeti kutatásban elhanyagolt dimenziója tárható fel, amivel a nagypolitikai folyamatok is új megvilágításba helyezhetők. (41. old.) Míg az általánosíthatóság feltételezése kidolgozatlan marad, ez utóbbi premisszát Nagy Ágnes alaposan körüljárja. Elsősorban francia és német szakirodalmat

feldolgozva mutatja be, hogy az államot, a politikai hatalmat nem célszerű a társadalommal szembeállítva kezelni. A hatalom intézményei hétköznapi interakciókban a társadalom tagjainak részvételével konstituálódnak, s a társadalom így korántsem csupán elszorítja a politika hatásait. E gondolat azokkal a nézetekkel szemben fogalmazódik meg, amelyek a diktatúra magyarországi kiépülését kizárólag külső hatás eredményének, illetve a kommunista pártnak a társadalomtól idegen, erőszakos, megfélemlítő és manipulatív akciósorozata eredményének tekintik. Nagy Ágnes munkája ezzel beleilleszkedik abba a törekvésbe, amely be kívánja mutatni, hogy a magyar társadalom nem állt egységesen szemben a kiépülő kommunista hatalommal, hogy helyi vagy alsóbb szinteken az alkalmazkodó, együttműködő, esetleg saját céljait a rendszer működésével aktívan összehangoló emberek sokasága kellett ahhoz, hogy a rendszer létrejöhesse s aztán működhessen. Rainer M. János, K. Horváth Zsolt, Apor Péter, Majtényi György, Horváth Sándor egyes korábbi munkái vagy legújabban Kende Tamás könyve¹ a maguk területén mind ebbe az irányba mutatnak. Nagy Ágnes kifejezetten felveti a „felelősség” fogalmát; célja az elemzéssel az, hogy a „társadalom” ne mint „áldozat”, hanem mint „felelős résztvevő” (32. old.) jelenjen meg, hiszen az egyoldalú áldozat narratíva ismereti hozzáadékat nem nyújt, ráadásul elkeni a morális kérdéseket is.

¹ Kende Tamás: *Az intézményes forradalom. Adatok a kommunista párt társadalmi és kulturális történetéhez Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 1945–1956.* Miskolc–Budapest, 2014.

Nagy Ágnes a társadalomnak a diktatúra kiépítéséért viselt felelőségéről szóló gondolatához az egyik támaszt Péter László, közelmúltban elhunyt londoni professzor tanulmányában találja meg. Péter a magyar jogtörténet kutatójaként mutatott rá arra, hogy a hazai jogrendből hiányoztak azok az elemek, amelyek megnehezítették volna a kommunista diktatúra kiépítését; nevezetesen az államhatalom működésének törvényi felhatalmazáshoz való kötése, azaz a kormány rendeletalkotó jogkörének határok közé szorítása, ami egyben az állampolgári jogok érinthetlenségének garanciája is. Az ismételt, hangsúlyos hivatkozás Péterre (31. old., 34–35. old., 45. old.) azonban némiképp egyoldalú, mert Nagy nem idézi Péter megállapításainak kritikáit. Gyáni Gábor két írásában² több tekintetben megkérdőjelezte Péter állításait. Szerinte kétséges, hogy bizonyos jogelvek megléte a jogrendszerben megóvott volna a kommunista hatalomátvételtől, vagy akár csak lényegesen megnehezítette volna azt. Mindenütt, ahol a szovjetek megkísérelték az általuk a második világháborúban megszállt területek szovjetizálását, az sikerrel járt. Az a Nagy által Pétertől idézett megállapítás, hogy a térségünkben korábban sehol sem létezett liberális demokrácia (35. old.), kevés magyarázó erővel bír ebből a szempontból. Olaszország, Ausztria vagy a nyugat-német tartományok sem voltak a két világháború közötti korban liberális demokráciák, mégis azzá válhattak a második világháború után a számukra kedvező nemzetközi körülmények között. Semmi sem utal arra, hogy például az NDK-ba került Szászországot korábbi jogrendje vagy a társadalom mikroszövetében létező magartartási minták inkább hajlamossá tették volna az államszocializmusra, mint például Bajorországot, s osztrák-cseh összehasonlításban is elmondható,

hogy valószínűleg nem Dollfuss és Schuschnigg Ständestaatjának mentális öröksége mentette meg Ausztriát a szovjetizálástól, szemben Csehországgal, ahol ez – Lengyelországhoz vagy Magyarországhoz képest könnyedén – végbement.

Magyarországot sem predestinálta semmi a kommunista hatalomátvételre. Érdekes ezt leszögezni, mert a társadalom és a pártállami hatalom kapcsolatát vizsgáló egyes kutatások optikájában néha úgy tűnik, mintha a magyar társadalom különösen hajlamos lett volna a szovjetizálódásra, holott nemzetközi összehasonlításban ez nyilvánvalóan nem igazolható. A „felelőség” kérdésének felvetése ebben az értelemben céltalan, mert az egykori hétköznapi cselekvők nem voltak felelősek azért, amihez alkalmazkodniuk kellett. Más nemzetközi feltevések között máshoz alkalmazkodtak volna a magyar hétköznapiakban, s akkor egészen más kérdésfeltevések jellemezhetnék most a hétköznapi társadalomtörténeti kutatását is. Társadalomtörténészként be kell látnunk, hogy a politika- vagy akár a hadtörténet komoly magyarázó erővel rendelkezik, s nem minden vezethető vissza tisztán társadalmi folyamatokra, nem csupán azok vendők számba az „igazi” történelem szempontjából, ahogy azt egyfajta társadalomtörténeteszi hübrisz jegyében néha vélték.

Másrészt, éppen ha társadalomtörténetileg elemezzük a diktatúraépítés folyamatát, kérdés, hogy az valóban olyan könnyen ment-e végbe Magyarországon, amint azt Péter nyomán Nagy Ágnes véli. A kormányzati intézmények átvétele 1948-ra megvalósult, ám, amint erre Gyáni Péterrel szemben rámutatott, a társadalom legyűrésének folyamata egyáltalán nem ment simán. Az 1956-os forradalom, amely történelmileg nézve rövid idővel – alig két parlamenti ciklus idejével – követte a kommunista hatalomátvételt, a társadalom egyfajta immunválaszának is tekinthető a pártállam kiépítésére. Azt sem szabad elfeledni, hogy a falusi társadalomban a hatalom egészen az

² Gyáni Gábor: *A magyar Sonderweg története*. Holmi, 13. évf. (2001) 11. sz. 1547–1553.; *Levél a szerzőhöz*. Holmi, 14. évf. (2002) 2. sz. 259–260.

1960-as évek elejéig nem tudta megközelíteni céljait.

A magyar társadalom mikro- vagy más szintű működés módjainak vizsgálata tehát nem az államszocialista rendszer kiépülésének okait keresve érdekes, mert az okok nem a társadalomban rejtettek. A társadalomtörténeti vizsgálódás azzal kapcsolatban fontos, hogy a magyar társadalom milyen módon alkalmazkodott a számára adott rendszerhez, s azután ez az alkalmazkodás – amely nyilvánvalóan kölcsönös folyamat volt – milyen hosszabb távú, akár máig ható következményekkel járt. Tény, hogy bizonyos megközelítésekben a szovjetizálás külső eredetének hangsúlyozása mellett elsikad a társadalmi alkalmazkodás folyamatának tudomásulvétele, s így természetesen föl sem merül az alkalmazkodásnak a magatartásmódokra gyakorolt formatív hatása. E hiányt pótolják azok a társadalomtörténeti vizsgálódások, amelyek az egyéni cselekvők és a hatalmat gyakorló különböző intézmények kapcsolatait kutatják, s amelyek közül Nagy Ágnesé alighanem minden eddigénél alaposabb.

A mű bemutatja a korszak lakásügyi jogszabályait és a lakáshivatal eljárásrendjét. Elemzi a sajtó korabeli lakásügyi diskurzusát. A budapestiektől érkező rendkívül nagyszámú lakásügyi beadvány nyelvezetét, érvelésmódját részletes vizsgálatnak veti alá. Néhány esetben pedig aprólékos mikrotörténeti elemzést készít a lakásokért folytatott harcokról, feltárva a részt vevő felek társadalmi pozícióit, erőforrásait, stratégiáit. Egy esetben egy egész bérház teljes társadalmát elemzi egy lakásügyi viszály kontextusának megértéséhez (230–240. old., hasonló elemzésből többet is szívesen olvastunk volna). A jogi szövegek, újságcikkek, beadványok érvelésmódjának aprólékos elemzésével arra keres választ, hogy a lakáshoz való jog milyen igazolásai léteztek a korszakban: értékek, érdekek, jogok és bűnök milyen kombinációival írták körül, hogy ki milyen lakásra jogosult vagy nem jogosult. Közélről megvizsgálja a ház- és tömbmegbízottak

szerepét, akik 1945-től kezdve a lakók és a lakások feletti kontroll közvetlen gyakorlói voltak. Elemzi továbbá a lakásügyi hatóságok hivatalon belüli nyelvhasználatát, s egyes esetekben az eljáró hivatalnokok társadalmi portréját is felvázolja egyéni életútjuk legfontosabb adataival. A korszakon belül alkorszakokat állapít meg, amelyek határait a lakásügyi diskurzusok és az érdekeltek alkalmazható stratégiáinak változásai jelölik ki. Mikroszkóp alá helyezi az önkényes lakásfoglalások egyes eseteit is, elemezve a benne résztvevők – elszenvedők és a maguknak hatósági jogkört vindikáló elkövetők – érvelésmódjait. Szinte példátlan egy ennyire sokoldalú, átfogó, ekkora forrásbázisra épülő munka a 20. századi hazai társadalomtörténet-írásban. Ez a teljesítmény mindenképpen előkelő helyet jelöl ki a munka számára a magyar historiográfiában.

Nagy Ágnes bemutatja a második világháború alatti lakásügyi jogszabályokat, s utal arra is, hogy már az I. világháború idején is kötött lakásgazdálkodás működött Budapesten. A bombakárosultak, menekültek elhelyezésére, illetve a zsidónak minősítetteknek a lakásuktól való megfosztására is kitér. Az 1945 utáni lakásügyi szabályozásnak és gyakorlatnak az elemzésében a korábbiakkal való kontinuitás fontos magyarázó tényező lesz. Ezzel el is jutottunk a munka egyik fontos eredményéhez: 1945 egyáltalán nem abszolút korszakhatár. Nagy megállapítása szerint a hatósági lakásügyintézés keretei és az ehhez kapcsolódó állampolgári attitűdök, stratégiák lényeges folytonosságot mutatnak. A folytonosság ráadásul abban is érvényesült, hogy 1945-től a korábbi lakáskiutalásokat nem tekintették érvénytelennek. A kérdést újraszabályozó rendeletek szerint a jogfosztások áldozatainak kellett jogaik helyreállítását kezdeményezniük, melynek eredménye nem a korábbi állapotba való automatikus visszahelezés volt. Nem volt szó a jogsérelmek magától értetődő orvoslásáról. (194. old.)

A folytonosság számai tehát erősek, s 1945-tel nem változott az a szemlélet, hogy

a lakáshoz való jogot vagy a lakástól való megfosztást kollektivisták módjára bizonyos csoportokhoz, a „zsidókhoz”, „nem-zsidókhoz” vagy a „reakciósokhoz”, „dolgozókhöz” stb. való tartozás érve legitimálhatja. Ez a kollektivisták érvelési logika Nagy megállapításai szerint az 1945 utáni jogszabályokban explicit módon nem azonosítható, de mégis voltak olyan kiskapuk a rendeletek szövegében, amelyek megnyitották a lehetőséget a politikai szempontok direkt érvényesítéséhez. A sajtó, mindenekelőtt az MKP-hez kötődő lapok és ugyanígy sok lakásigénylő pedig élt is a politikai érvelésmód lehetőségével, amikor ellenfeleiket a lakásügyi vizályokban „nyilasként”, „reakciósokként” írták le, magukat pedig az új politikai nyelv által pozitív konnotációval felruházott csoportok – „munkások”, „dolgozók”, a „népi demokrácia építői” – képviselőiként jelentették meg, s különböző igazságosság kritériumokra apelláltak. Ahogyan Nagy fogalmaz, a „baloldali elgondolások [...] a »társadalmi igazságosság« nevében lényegében ugyanazokon az alapokon nyugvó újraszabást hirdettek, mint a fajvédő ideológia képviselői”. (119. old.)

A lakáshoz jutás rendeleti szabályozása természetesen mindenkor eleve ideologikus, illetve politikai jellegű egy olyan szabadpiaci rendhez képest, amely nem engedi érvényesülni az igazságossági kritériumok politikai definiálását. Mégsem lényegtelen, hogy az 1945 utáni időszakban mennyire érvényesültek a hatályban lévő jogszabályok, vagy mennyire volt lehetőség arra, hogy ezeken politikai érvelésmód segítségével, illetve politikai – osztályharcos – érvelésmóddal legitimált erőszakos akció keretében a lakásigénylők túllépjenek.

Akadnak emberek, akik megbélyegző politikai érvelést használva igyekeztek mások lakását megszerezni, s a lakásügyi hatóságok előtt kezdeményezett akcióval párhuzamosan esetleg büntető feljelentést is tettek ellenlábasaik ellen állítólagos politikai vétkek miatt. Található példa arra is, hogy önkényes erőszakos akciót próbáltak politi-

kai érveléssel legitimálni. (247–251., 251–254. old.) Ugyanakkor Nagy rendre arra jut, hogy a fővárosi lakásügyi hatóságok nem voltak fogékonyak a politikai érvelésnek a jogszabályok szövegén túlmenő alkalmazására, s rendszeresen arra utaltak, hogy hatáskörük nem terjed ki az állítólagos politikai bűnök elbírálására. (A lakástól való megfosztás politikai büntetésként a Belügyminisztérium, illetve az ÁVH gyakorlata volt. 387. old.) Nagy nem von le messzemenő következtetéseket ebből a tényből, pedig ez arra utal, hogy a fővárosi adminisztrációban még az 1950-es évek elején is élt a jogszerű eljárásnak valamiféle normája, nyilvánvalóan a korábbi korszakból öröklött igazgatási, jogászai kultúra részeként. Ezek a hivatalok az általuk is alkalmazott korabeli politikai nyelv ellenére sem tekintették magukat a forradalmi társadalom-átalakítás ágenseinek. A helyi igazgatás alsó és középső szintjén dolgozó emberekben – nyilván korábbi szocializációjuk eredményeképpen – élt érzékenység a jogi formák iránt, illetve a modern bürokrációkra jellemző racionális működésmód mellett elkötelezettség (ezt mutatják az idézett példák: 376., 384. old.). Ez – ha nem is azon az alkotmányjogi szinten, ahol Péter kereste – azt mutatja, hogy a magyar társadalom tagjaiban és a társadalom különböző alrendszeiben a nyers, forradalmi hatalomgyakorlás ellenében hatott az állampolgárok jogait – legalább részben – védő jogszerűség valamilyen eszméje, vagy legalábbis a paragrafusokban rögzített eljárásmodokhoz való ragaszkodás igénye. Nyilvánvalóan további kutatások tárgya lehetne ennek a hétköznapi jogszerűségnek a működésmódja, határai. (Hangsúlyozzuk, hogy nem esszenciális értelemben vett jogszerűségekre gondolunk.)

A másik oldalon kimutatható egyes állampolgároknak az a gyakorlata, amit Nagy Ágnes az „állam magánosításának” (396. old.) nevez, amikor egyesek magáncéljaikat követve az államhatalom eszközeit igyekeztek felhasználni másokkal szemben. A jelenség kétségtelenül létezett, s a pártállam

berendezkedése szempontjából nem volt lényegtelen, hogy sokan hajlandók voltak a hatalom által felkínált nyelvezetet és lehetséges stratégiákat igénybe venni. Nem tudhatjuk azonban, hogy mekkora volt azon lakásváltoztatások számaránya, amelyeknél egyik fél sem vett igénybe politikai jellegű eszközöket. A legmélyebbre ásó társadalomtörténeti kutatás sem tudja megszólaltatni azokat, akik hallgatnak, akik elkerülik a konfliktusokat, pedig meglehet, hogy ők alkották a többséget.

Lényeges a politikai hatalom és a társadalom tagjai közötti hatások irányának kérdése is. A zsidónak minősítettektől elvett lakások visszaadásával kapcsolatos rendeletek esetében attól tartottak a kormányban, hogy a restitúció antiszemita – s egyben nyilván kormányellenes – megnyilvánulásokhoz vezetne. (118–119., 125–126. old.) (Nem lényegtelen, hogy a kormány rendeleteivel szemben Budapest polgármestere részben szélesebben szabta meg a zsidónak minősítettek eredeti lakásukba való visszahelyezésének lehetőségét.) (127. old.) E tekintetben tehát a társadalom oldaláról meglévő igények határozták meg a politikai hatalom mozgásterét. Más esetekben azonban a hatalom szabott irányt a társadalmi viselkedésmódoknak. „1947-re új értelmezési keret állt készen a lakásügyek tárgyalására” – írja például Nagy a sajtóbeli lakásügyi diskurzus egy új mátrixára utalva (209. old., majd a „kommunista újságírás” áthangolásának kérdése újra, 216. old.) – már nem a „nyilasok”, hanem az „osztályellenségek” azok, akiknek lakáshoz fűződő jogai támadhatóvá válnak –, majd bemutatja, hogyan éltek egyes lakásigénylők a sajtó közvetítette politikai fogalmakkal. Nem vizsgálja azonban, hogy kik és miért állították elő az „új értelmezési keretet”, az a szövegben nyelvileg személytelen szerkezetben lép az olvasó elé, pedig e mögött is cselekvők álltak. A pártsajtó révén ez esetben végül is a hatalom, a politika kínált meghatározott ke-

reteket a társadalomnak, amivel egyesek éltek is. Ugyanakkor ismét csak nyilvánvaló, hogy közel sem mindenki tette ezt, még ha nem is tudhatjuk, milyen arányban tartózkodtak attól, hogy éljenek e felkínált lehetőséggel.

A feldolgozott hatalmas forrásmennyiség a szerző számára lehetővé teszi, hogy árnyalt elemzése túllépjen azon az elképzelésen, hogy a politikai hatalom mintegy gyarmatosította, maga alá gyűrte a társadalmat, ami legfeljebb az alkalmazkodás különböző stratégiáinak hagyott teret. Sokszor a társadalom oldaláról jelent meg az igény politikai eszközök felhasználására, egyéni érdekeik és stratégiájuk szerint különböző konfliktusokban maguk az állampolgárok vonták be a politikát a magánzféréba. Ez nagyon lényeges korrekciója azoknak a leegyszerűsítő megközelítésmódotoknak, amelyek az 1940–1950-es évek társadalmát a politikai hatalom áldozataként tudják csupán elképzelni. Másrészt az állampolgárok oldaláról a hatalom felhasználását, az „állam magánosítását” célzó gyakorlatot sem emelhetjük kizárólagos magyarázó motívummá. Az emberek viszonyulása, stratégiája a pártállam szerveivel szemben egyáltalán nem lehetett homogén. A kezdeményezés lehetősége szituációtól, pillanatnyi erőviszonyoktól függően lehetett inkább a hatalom vagy inkább a társadalom tagjainak oldalán. Azaz kölcsönösen, de változó aszimmetria szerint határozták meg egymás mozgásterét. Nagy Ágnes könyve mérföldkő a pártállam keletkezésének kutatásában, mely azt is világosan mutatja, hogy az egy tényező magyarázatoknak, lineáris történeti elbeszéléseknek nemcsak a diktatúra politika-centrikus értelmezéseiben, de ezek társadalomtörténeti revíziójában sincs helye.

BÓDY ZSOMBOR